ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI TASHKILOTLARI RAHBARLARINING KOGNITIV XUSUSIYATLARI NAMOYON BO‘LISHINING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Miryusupova Nargiza Shavkatovna
Maktabgacha ta’lim tashkilotlari direktor va mutaxassislarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti “Maktabgacha ta’lim menejmenti” kafedrasi dotsenti, p.f.f.d.(PhD)
https://doi.org/10.5281/zenodo.21428694

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha va maktab ta'limi tashkilotlari rahbarlarining kognitiv xususiyatlari namoyon bo‘lishining psixologik determinantlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Zamonaviy ta'lim tizimida rahbar shaxsiga qo‘yilayotgan talablarning ortib borishi, boshqaruv faoliyatining murakkablashuvi hamda raqamli transformatsiya jarayonlari rahbarlarning kognitiv salohiyatini chuqur o‘rganishni dolzarb ilmiy muammoga aylantirmoqda. Tadqiqotda kognitiv murakkablik, refleksiv fikrlash, metakognitiv nazorat, moslashuvchan tafakkur, qaror qabul qilish va strategik fikrlash rahbarning kasbiy samaradorligini belgilovchi asosiy psixologik determinantlar sifatida ko‘rib chiqilgan. Maqolada kognitiv determinantlarning maktabgacha va maktab ta'limi tashkilotlari rahbarlari boshqaruv samaradorligiga ta'siri konseptual model asosida yoritilgan. Tadqiqot natijalari rahbarlarni tayyorlash va malakasini oshirish tizimida kognitiv kompetensiyalarni rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: kognitiv xususiyatlar, kognitiv murakkablik, psixologik determinantlar, ta’lim menejmenti, qaror qabul qilish, rahbarlik sxemasi, tizimli fikrlash, kognitiv murakkablik, maktabgacha ta’lim.

Jahon ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar ta'lim tashkilotlari rahbarlarining kasbiy kompetensiyalariga bo‘lgan talablarni tubdan o‘zgartirmoqda. Globallashuv, raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi hamda ta'lim tashkilotlarini boshqarish jarayonining murakkablashuvi rahbarlardan yuqori darajadagi analitik fikrlash, strategik rejalashtirish, refleksiv tahlil va murakkab boshqaruv vaziyatlarida samarali qaror qabul qilish qobiliyatini talab etmoqda. Shu bois ta'lim menejmenti sohasida rahbarlarning kognitiv xususiyatlari va ularning psixologik determinantlarini o‘rganish zamonaviy pedagogik psixologiyaning ustuvor ilmiy yo‘nalishlaridan biriga aylangan.

O‘zbekiston Respublikasida ham maktabgacha va maktab ta'limi tizimini modernizatsiya qilish, boshqaruv samaradorligini oshirish hamda rahbar kadrlarning kasbiy salohiyatini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, rahbarlarning kognitiv xususiyatlari namoyon bo‘lishining psixologik determinantlarini aniqlash va ularning boshqaruv faoliyatidagi o‘rnini ilmiy asoslash dolzarb nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Ta’lim tashkiloti rahbarining kundalik faoliyati uzluksiz qaror qabul qilish jarayoni bilan tavsiflanadi: u bir kun ichida yuzlab turli darajadagi, ko‘pincha to‘liq bo‘lmagan axborot sharoitida qarorlar qabul qiladi. Ushbu qarorlarning sifati esa rahbarning kognitiv xususiyatlari — vaziyatni idrok etish, tahlil qilish, tizimlashtirish va unga asoslangan amaliy xulosa chiqarish qobiliyati — bilan belgilanadi. So‘nggi yillardagi ta’lim menejmenti psixologiyasi tadqiqotlari bu xususiyatlarning tasodifiy emas, balki aniq psixologik determinantlar — jumladan, kasbiy tajriba, rahbarlik to‘g‘risidagi ichki tasavvurlar (sxema) va tizimli fikrlash darajasi — orqali shakllanishini ko‘rsatmoqda.

Ta’lim tashkiloti rahbarining kognitiv xususiyatlari tug‘ma yoki statik xislat emas, balki kasbiy tajriba orqali shakllanadigan, aniq psixologik mexanizmlar (sxema shakllanishi, tizimli fikrlash rivojlanishi) orqali namoyon bo‘ladigan dinamik tuzilma hisoblanadi, bunda bu tuzilmaning tarkibiy ko‘rinishi tashkilot toifasiga (maktabgacha/maktab) qarab farqlanadi.

Rahbarning ichki "rahbarlik to‘g‘risidagi nazariyasi" — ya’ni uning rahbarlik mohiyati haqidagi subyektiv tasavvuri (sxemasi) — uning konkret boshqaruv vazifalarini qanday bajarishini belgilaydigan

muhim kognitiv determinant hisoblanadi. AQSHlik maktab direktorlari bilan o‘tkazilgan intervyu asosidagi tadqiqotda besh xil rahbarlik sxemasi aniqlangan:

- munosabatga asoslangan rahbarlik,
- shaxsiy namuna orqali rahbarlik,
- taqsimlangan rahbarlik,
- xizmatkor rahbarlik,
- yo‘naltiruvchi rahbarlik.

Muhimi shundaki, turli sxemaga ega rahbarlar o‘xshash instruktiv rahbarlik vazifalarini bajarsa-da, buni amalga oshirish usuli ularning sxemasiga ko‘ra tubdan farqlanadi — masalan, munosabatga asoslangan sxemaga ega rahbar o‘qituvchiga fikr-mulohaza berishda, avvalo, ijobiy munosabatni saqlashga e’tibor qaratadi, yo‘naltiruvchi sxemaga ega rahbar esa aniq ko‘rsatmalar berishga ustuvor ahamiyat beradi.

Ushbu natija muhim metodologik xulosaga olib keladiki, rahbarning kognitiv xususiyatlarini faqat uning qarorlari samarali yoki samarasizligini baholash orqali emas, balki uning ortidagi chuqur sxemani aniqlash orqali tushunish zarur, chunki aynan shu sxema turli rahbarlarning o‘xshash vaziyatlarda turlicha "fikrlash yo‘li"ni belgilaydi.

Maktab — ko‘p sonli o‘zaro bog‘liq elementlardan (o‘quvchilar, o‘qituvchilar, ota-onalar, dasturlar, infratuzilma) iborat murakkab tizim bo‘lib, rahbarning bu tizimni yaxlit idrok eta olish qobiliyati — tizimli fikrlash — uning kognitiv xususiyatlarining muhim ko‘rinishi hisoblanadi. Sifat tadqiqoti asosida aniqlanishicha, samarali qaror qabul qilish tizimli fikrlashning uch jihatida namoyon bo‘ladi:

- ✓ tanlov imkoniyatlarini kengaytirish,
- ✓ turli muqobil variantlarning ehtimoliy oqibatlarini aniqlash,
- ✓ tegishli axborotni izlanish hamda tahlil qilish.

Tizimli fikrlashga ega rahbarlar vaziyatni yakka muammo sifatida emas, balki bir-biriga ta’sir ko‘rsatuvchi omillar majmui sifatida ko‘radi va shunga mos ravishda bilvosita, uzoq muddatli ta’sir kanallarini ham inobatga oladi.

Tizimli fikrlash determinanti ayniqsa rahbarning "instruktiv rahbarlik"ni amalga oshirishida muhim rol o‘ynaydi — chunki ta’lim sifatini yaxshilash ko‘pincha to‘g‘ridan to‘g‘ri emas, balki turli omillar (o‘qituvchi kompetentligi, maktab iqlimi, resurslar) orqali bilvosita amalga oshiriladi. Shu bois, tizimli fikrlash darajasi yuqori rahbarlar uzoq muddatli, barqaror natijalarga erishishi ehtimoli yuqoriroq bo‘ladi.

Kognitiv murakkablik — vaziyatni bir nechta mustaqil o‘lcham bo‘yicha idrok etish va farqlash qobiliyati — rahbarning tashkiliy o‘rganish mexanizmlarini innovatsiya muhiti orqali faollashtirishining ustuvor prognostik omili sifatida aniqlangan. Isroilda 131 nafar maktab direktori va 1279 nafar o‘qituvchi ishtirokida o‘tkazilgan tadqiqotda yuqori kognitiv murakkablikka ega rahbarlar ziddiyatli axborotni rad etish yoki soddalashtirish o‘rniga, uni yangi, integratsiyalashgan tushuncha doirasida qayta ishlash orqali xodimlarni ham shunday fikrlashga rag‘batlantirgani aniqlangan.

Zamonaviy boshqaruv kontekstida raqamli-kognitiv kompetentlik — axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda ma’lumotlarni tezkor tahlil qilish va qaror qabul qilish qobiliyati — kognitiv xususiyatlarning yangi, kengayib borayotgan tarkibiy qismi sifatida ko‘rilmoqda. Zamonaviy rahbarning kognitiv profili nafaqat an’anaviy tahliliy qobiliyatni, balki raqamli muhitda samarali fikrlash qobiliyatini ham qamrab oladi.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan determinantlarning katta qismi umumta’lim maktabi rahbarlari namunasida o‘rganilgan bo‘lib, maktabgacha ta’lim kontekstida kognitiv determinantlarning o‘ziga xos ko‘rinishi alohida e’tiborga loyiq. Xitoyda 294 nafar maktabgacha ta’lim tarbiyachisi ishtirokida o‘tkazilgan tadqiqotda rahbarning transformatsion rahbarlik uslubi — intellektual rag‘batlantirish kabi kognitiv komponentni o‘z ichiga olgan. Maktabgacha ta’limda rahbarning kognitiv xususiyatlari ko‘proq bevosita kuzatiladigan "rasmiy" qarorlar orqali emas, balki uning tarbiyachilar bilan kundalik o‘zaro ta’sir uslubi orqali bilvosita namoyon bo‘ladi.

Strukturaviy jihatdan farq shundakai: umumta’lim maktabi rahbari ko‘p darajali, fan bo‘yicha ixtisoslashgan pedagogik jamoa bilan ishlaydi, bu esa kognitiv murakkablikka yuqori talab qo‘yadi; maktabgacha ta’lim rahbari esa nisbatan kichik, ammo kundalik, yuqori intensivlikdagi va turli tabiatli

(pedagogik, tibbiy, ijtimoiy) axborotni integratsiyalashni talab qiladigan muhitda ishlaydi. Shu bois, maktabgacha ta'lim rahbarining kognitiv profilida axborotni turli sohalardan (bolalar rivojlanishi psixologiyasi, sog'liqni saqlash me'yorlari, ota-onalar bilan muloqot) integratsiyalash qobiliyati alohida ustuvor ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Olingan natijalar rahbar kognitiv xususiyatlarining statik, tug'ma xislat emasligini, balki kasbiy tajriba orqali shakllanadigan va turli psixologik mexanizmlar (sxema, tizimli fikrlash, kognitiv murakkablik) orqali namoyon bo'ladigan dinamik tuzilma ekanini anglatadi.

Ayniqsa muhim metodologik xulosa shundaki, rahbarning kognitiv sifatini baholashda faqat uning qarorlari natijasini emas, balki qaror ortidagi sxema va fikrlash jarayonini ham inobatga olish zarur.

Ikki rahbar tashqi tomondan o'xshash natijaga erishishi mumkin, ammo ularning kognitiv yo'li — vaziyatni idrok etish va tahlil qilish usuli — tubdan farqli bo'lishi mumkin, bu esa ularning kelgusidagi, yangi, oldin duch kelinmagan vaziyatlardagi samaradorligini turlicha belgilaydi.

O'tkazilgan tizimli tahlil maktabgacha va maktab ta'limi tashkilotlari rahbarlarining kognitiv xususiyatlari namoyon bo'lishi bir nechta o'zaro bog'liq psixologik determinant — kasbiy tajriba (ekspertiza), rahbarlik sxemasi, tizimli fikrlash darajasi, kognitiv murakkablik va raqamli-kognitiv kompetentlik — orqali belgilanishini tasdiqladi. Ushbu determinantlar iyerarxik tarzda bog'langan bo'lib, kasbiy tajriba negiziy rol o'ynaydi, boshqa determinantlar esa shu negiz ustida shakllanadi. Maktabgacha va maktab ta'limi rahbarlari o'rtasida ushbu determinantlarning tarkibiy vazni farqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi 595-son Qonuni. – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 2019.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 26-maydagi "Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi hamda uning tizimidagi tashkilotlar faoliyatini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 79-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 2023.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maydagi "Maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 4312-sonli Qarori. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 2019.
4. J.L.Floman, A.Ponnok, J.Jeyn va M.Braket. Emotsional intellektga ega maktab rahbarligi inqirozdan oldingi va inqiroz davrida pedagoglar farovonligining muhim bashoratchisi. Frontiers in Psychology, 14, 1159382. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1159382.
5. L.Jang, T.Vu, L.Liyu, P.Ren, va C.Lin. Xitoy maktabgacha ta'lim tashkilotlari direktorlarining rahbarlik uslublari va pedagoglar liderligi o'rtasidagi munosabat: psixologik kapitalning mediatorlik rolini tadqiq etish. Frontiers in Psychology, 13, 1006184. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1006184.
6. S.J.Zukerman va C.Shea. Ta'lim tashkiloti rahbarlarining kognitiv sxemalari: liderlik falsafasi va o'quv jarayonini boshqarish. Journal of School Leadership, 31(4), 274–296. https://doi.org/10.1177/1052684620966063.